

Odborný článek

Přístup striktně sekulárního státu k muslimskému zahalování ve školství – případ Francie

Kamila Abbasi

Autorka je doktorandkou na katedře ústavního práva a politologie Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde se pod vedením Kateřiny Šimáčkové zaměřuje na sekularismus evropských států. Rovněž působí jako asistentka soudce Ústavního soudu.

Abstrakt

Francie jako jeden z prvních států v Evropě otevřela šátkovou otázku. Učinila tak na podkladě regulace náboženských symbolů ve školství. Z provedené analýzy dosavadní úpravy je patrné, že se tamní restriktivní opatření opírá o hodnoty striktně sekulárního státu, přičemž prostřednictvím školských zákazů Francie prosazuje státoobčanský princip. Autorka ve svém příspěvku přichází s tezí, že nedávno přijaté mírnější legislativní nástroje integrace mohou vést k efektivnějšímu dosažení původních cílů, o které legislativci usilovali skrze zákazy zahalování ve školství.

Abstract

One of the first European states to open the veil issue was France. The state regulated the issue based on legal regulation of religious symbols in the education system. The analysis of current legal regulation concluded that France's restrictive measures are based on strict secular state values. However, through restrictive measures in the education system, France is able to enforce citizens' principle. The author in this article argues that recently adopted moderate legal integration instruments could effectively lead to original goals which had been sought through veil restriction in the education system.

Úvod

Muslimské závoje ve školních lavicích se z rozličných důvodů stávají v Evropě kontroverzními. Hlasy volající po jejich omezení hledají oporu hned v několika argumentech, jakými je snaha o liberalismus, rovnostářství nebo integraci menšiny do většinové evropské společnosti a jí vlastních hodnot. Omezující opatření mohou krom žaček dopadat i na školský personál, v tom případě přicházejí na řadu i další (jiné) argumenty, jakými jsou například obavy z eventuální indoktrinace studentek ze strany dospělých. Za povšimnutí stojí fakt, že legislativci mnohdy přistupují k restrikcím jako první právě v sektoru školství, a to ať už se jedná o evropské státy nebo o jejich kolonie v severní Africe.¹ Nejinak tomu bylo v případě Francie. Ta omezováním závojų u žaček na konci osmdesátých let započala svou muslimskou šátkovou otázkou², kterou v nultých letech dovršila zákazem celoobličejového zahalování na veřejných místech. Francie nebyla vůči symbolům islámu ve školství od počátku uzavřena. Právní stanovisko Státní rady³ ale nakonec bylo přebito vůlí zákonodárce, který si „ochranný přístup“ již nepřál nadále zachovat.⁴ Zvolená regulace již byla v minulosti podrobena přezkumu ze strany ESLP, přičemž stát si před tímto štrasburským soudem svá omezující opatření ve školství obhájil.⁵

Abychom mohli proniknout do problematiky zahalování hlouběji, je třeba připomenout, že v Evropě existují různá institucionální nastavení respektu k projevům náboženského vyznání.⁶ Do řešení otázky, do jaké míry stát sekularizuje svůj vlastní veřejný prostor, se pochopitelně promítá celá řada lokálních kulturně-historických měřítek. Konkrétně Francie je představitelkou striktně sekulárního státu. Někteří akademici ji, zjednodušeně řečeno, označují za silný sekulární stát⁷, jiní hovoří o plně sekularizovaném státu, v němž je laicizace státu výslovně zakotvena⁸. V českém akademickém prostředí přistupují Tretera a Horák k terminologii striktního, případně nepřátelského sekularismu.⁹ V každém případě je Francie příkladem agnostického státu, v němž je sekularismus svázán s občanským principem,¹⁰ což bude demonstrováno zejména v první části článku. Zde bude představena případová studie jednotlivých kauz, které autorka považuje za klíčové pro tamní šátkový diskurz. Jedná se zejména o pilotní případy, které významně posunuly debatu o regulaci zahalování.

Po představení právního a oficiálního přístupu k muslimskému zahalování ve veřejném školství následuje interpretace francouzského přístupu k závoji, který v duchu striktního sekularismu zaujmul k závojų restriktivní postoj. Přes tento chladný postoj k zahalování však lze v poslední době sledovat snahy o mírnější regulativní nástroje integrace, nežli tvrdé šátkové zákazy. Autorka zaujímá postoj, že tyto mírnější nástroje mohou v závěru vést k efektivnějšímu dosažení původních cílů, o které legislativci zákazy usilovali.

1. Právní a oficiální přístup k závojų ve školství

Jedním z integrálních principů francouzské státnosti je princip striktního sekularismu. Ostatně, čl. 2 francouzské Ústavy definuje Francii jako nedělitelnou, sekulární, demokratickou a sociální republiku. Tento princip sekularismu se tak pochopitelně promítá i do školství, které v posledních několika dekáдах prošlo razantními změnami až k úplnému vymýcení výrazných náboženských symbolů ze školních lavic. Z historického hlediska lze vypořizovat celkem čtyři zásadní momenty společenské debaty, v nichž rezonovaly pokrývky hlavy právě ve školství. Jedná se o roky 1989, 1994 a 2003 a letošní rok 2021. Právě v těchto milnících se samotné muslimské závoje staly politickým tématem a symbolem střetu tradiční francouzské kultury s islámem.

Dne 18. září 1989 vyloučil Ernest Chénier, ředitel veřejné střední školy v Creilu, tři muslimské dívky ve věku 14 a 15 let, které při výuce odmítly odložit muslimský šátek.¹¹ Důvody vyloučení studentek vysvětloval ředitel školy zpočátku odkazem na veřejný pořádek ve školském zařízení a zmiňoval i skutečnost, že není v lidských silách zachovat ve škole pluralitní náboženské prostředí. Vedení školy by podle něj – v duchu pluralismu – muselo nejen vyhovět muslimským studentkám a umožnit jim například absolvovat tělesnou výchovu v šátku, navíc by muselo stran individuálních požadavků vycházet vstříc i představitelům jiných konzervativních náboženských směrů, kteří by se mohli vymezovat vůči povinnosti účastnit se sexuální výchovy. Chénier svá vyjádření později precizoval¹², když uvedl, že muslimské šátky představují velmi silný externí náboženský symbol, který ve své podstatě usiluje o proselytismus, což je ve veřejném školství nepřijatelné. Zahalování studentek ředitel považoval za neslučitelné s principy sekularismu veřejného školství. Navíc zdůrazňoval, že zatímco několik šátků ve třídách zdánlivě nemusí představovat problém, tisíce nebo desetitisíce zahalených dívek již ano.¹³

Ačkoliv se všechny tři dívky po angažování místních kulturních sdružení a vzájemném jednání mezi rodiči a vedením instituce nakonec vrátily do školy dne 9. října, případ nadále způsoboval společenské rozčarování. Málokdo se totiž nepozastavil nad kompromisem, kterého bylo mezi rodiči a školou dosaženo – žáčky mohly nosit šátek v prostoru školy, během vyučování jej ale měly nechat spadený na ramena.¹⁴ Ve snaze vyřešit nejistou situaci napříč francouzským školstvím vydala Státní rada ještě v listopadu téhož roku (na žádost tehdejšího ministra školství Lionela Jospina) stanovisko, vztahující se ke konformitě zákazů zahalování (i nošení jiných symbolů) ve školství s ústavním pořádkem a mezinárodními závazky.¹⁵

Státní rada v této první kauze neshledala opatření ústavně konformní. Ke slučitelnosti zahalování s principy sekularismu akcentovala, že je povinností státu zajistit bezplatné a sekulární školství¹⁶ s tím, že sekularismus republiky zajišťuje rovnost před zákonem bez rozdílu původu, rasy nebo náboženství.¹⁷ Tehdejší stanovisko Státní rady znělo, že ústavní pořádek¹⁸ i mezinárodní závazky Francie vylučují jakoukoli diskriminaci v přístupu ke vzdělání, jež by byla založena na náboženském přesvědčení nebo víře studentů. Tato svoboda zahrnuje právo studentů vyjádřit své náboženské přesvědčení, plně v souladu s principy pluralismu – avšak za situace, kdy toto zahalování nezasahuje do organizace výuky nebo svobody ostatních studentů.¹⁹ Každý případ měl být dle stanoviska posuzován individuálně. Vyloučeny by podle Státní rady byly jen takové náboženské projevy, které by představovaly přímo nátlak, provokaci, proselytismus nebo propagandu. Rovněž vylučovala aktivity porušující důstojnost nebo svobodu studentů, jejich zdraví nebo bezpečnost, či přímo zasahující do chodu školní instituce. Samotné zahalování žákyň uvedené mantinely sekularismu školství a veřejného pořádku dle stanoviska nepřekročilo. Ačkoliv bylo vyznění vstřícné ke studentům, v případě pedagogů působících ve veřejném školství Státní rada shledala, že jejich práva a základní svobody lze legitimně omezit v důsledku zájmu státu na (vyvarování se indoktrinace²⁰) a zachování neutrality školství.

Připomeňme, že stanovisko se plošně vyjádřilo ke všem náboženským symbolům, přestože se ministr dotazoval toliko na symboly islámu. Tato skutečnost ve své době odrážela skutečnost, že jako integrální součást principu sekularismu byla vnímána i rovnost všech náboženství. Na základě tohoto principu Státní rada uložila správním orgánům, aby se ve svých restriktivních opatřeních vyhnuly nahodilým ustanovením, která by v závěru omezovala jen jedno náboženské přesvědčení.²¹

Rok na to ve francouzském školství rezonovala šátková otázka podruhé. V roce 1994 vydal ministr

Národního vzdělání²² François Bayrou oběžník adresovaný ředitelům středních a základních škol, jakož i vnitrostátním správním orgánům v resortu vzdělávání.²³ V něm nabádal adresáty k úpravě vnitřních předpisů tak, aby ostentativní projevy příslušnosti k určité náboženské víře na svých školách zakazovaly a ukládaly přísné disciplinární tresty v případě, že se studentky školnímu řádu vzeprou. Za problematické náboženské symboly oběžník shledal jen okázalé (ostentativní) symboly, v jejichž důsledku jsou do školství zaneseny prvky vzájemné odlišnosti a obecně občanské nerovnosti. Zároveň považoval za silné externí symboly, prvek zahalování za zřejmý proselytismus. Vzdělávání a prostor vzdělávacích zařízení by podle něj naopak měly být jednotné a otevřené. V oběžníku zdůraznil tamní státoobčanský princip, který ve své podstatě vylučuje rozdělení francouzské společnosti na samostatné komunity enormně prosazující své vlastní zájmy: „národ není jen souborem občanů, mající svá vlastní práva jednotlivce“. Rovněž akcentoval snahy o integraci dětí migrantů do většinové francouzské společnosti. Zdůrazňoval totiž, že škola je místem, v němž se setkávají děti pocházející z různých prostředí, a právě zde by se měly učit vzájemnému respektu a společnému soužití.

Poselství tohoto kroku ministra pro Národní vzdělání je možné shrnout tak, že princip společného soužití (*vivre ensemble*) lze považovat za samotný základ a podstatu francouzského vzdělávacího systému a výchovy k občanské sounáležitosti s republikou. S vědomím potenciálního přezkumu ze strany správních soudů apeloval Bayrou na kvalitu úpravy (její jasnost a srozumitelnost) a poučovací povinnost vůči rodinám studentů. Nakonec v důsledku této jasné politiky bylo pro praktikování zahalování vyloučeno ze škol desítky dívek, na což mnohdy navazovaly občanské protesty. V letech 1992 až 1997 se spory o legitimitu (a ústavnost) vyloučení ze vzdělávacích zařízení staly předmětem řady sporů u francouzských správních soudů.²⁴

Třetím milníkem francouzské šátkové otázky ve školství je pak rok 2003, v němž snaha multikulturalismus z francouzského školství vytlačit zcela kulminovala. Debata o šátkové otázce tehdy nabyla dramatických rozměrů v důsledku zavedení celostátního zákazu náboženských symbolů ve třídách (s účinností od roku 2004).²⁵ Nejprve někdejší prezident Jacques Chirac zřídil dne 3. července 2003 komisi zvanou jako komise Stasi (*Commission Stasi*),²⁶ aby dohlížela nad respektováním republikánských hodnot a uplatňováním principů *laïcité* v souvislosti s narůstající multietnicitou školství. Jacques Chirac dvacetičlenné komisi složené z učitelů, výzkumných pracovníků, politiků, právníků a představitelů škol současně zadal zpracování studie o problematice šátků nejen ve školství, ale i ve veřejné službě obecně, na pracovištích, v rámci kulturních a sportovních aktivit. Studie vycházela z rozsáhlého slyšení²⁷ přibližně 140 představitelů náboženských minorit, zástupců občanské společnosti nebo i právníků Státní rady v minulosti zapojených do již zmiňovaných stanovisek,²⁸ která kvitovala šátky ve školství.

Podle dopisu, jímž je závěrečná zpráva uvozena, způsobilo tehdy již přes deset let staré stanovisko Státní rady²⁹ školním zařízením značné obtíže v jeho praktickém vymáhání. Nebylo jasné, jakým způsobem se má vedení škol z muslimskému zahalování individuálně postavit. Proto bylo třeba znovu zodpovědět otázku, jak konkrétně pravidla a povinnosti ve školním vzdělávacím systému stanovit. Dopisem Chirac požadoval po komisi zjistit a navrhnout, jaká (nová) opatření by ve společnosti podpořila zásady sekularismu, které zaručují národní soudržnost a respektování individuálních rozdílů.³⁰

Komise o svých závěrech informovala vládu 11. prosince 2003 ve zprávě³¹ zaměřené na náboženské projevy ve veřejném prostoru s názvem *La Commission de réflexion sur l'application du principe*

de laïcité dans la République. Tato zpráva má několik částí, přičemž hned první z nich spojuje sekularismus s jádrem republikánského principu. Za dědictví Velké francouzské revoluce označuje právě striktní odluku státu od katolické církve. Zpočátku však mezi republikány nepanovala shoda na tom, zda volit spíše otevřenější model postavený na respektu k různým náboženským společenstvím na území státu, nebo naopak striktní antiklerikanismus. Počátky porevolučního uspořádání školství tak reflektují snahu o osvobození společnosti z područí a dalšího vlivu katolické církve.

Komise na základě slyšení identifikovala řadu porušení zásad sekularismu ve veřejném prostoru. Připustila, že školství není striktně sekularizováno a v praxi dochází ke sladování principu sekularismu a náboženského působení, tj. například v některých školských zařízeních fungují kaple, církevní personál pracuje v nemocnicích nebo armádě, dary poskytnuté náboženskými společenstvími jsou daňově zvýhodněny.³² Poukázala například i na absence věřících studentů ve výuce během náboženských svátků nebo dne odpočinku, což považovala za nežádoucí.³³ Princip striktního sekularismu ve své zprávě považovala za základní princip republikánského státního zřízení a potenciální naději pro republiku.³⁴ Ve čtvrté (závěrečné) části zprávy ale již jednoznačně uvádí, že je třeba trvat na vymáhání zákona z roku 1905 o odluce státu a náboženských společenství³⁵ a že pouze pevný sekularismus společnost stmeluje.³⁶ V závěru zprávy³⁷ zaujala komise mj. stanovisko doporučující výrazné symboly náboženské příslušnosti ve veřejném školství omezovat, a sjednotit tak republiku principem striktního sekularismu.³⁸ Za primární prostor pro výuku sekulárním republikánským hodnotám komise označila školství.

Vedle tohoto „tvrdého“ zakročení vůči náboženským symbolům ve školství však navrhla i některá mírnější opatření, který by bývala mohla tamní veřejné školství určitým způsobem ovlivnit a rovněž je posunout k akcentovaným sekulárním hodnotám. Jednalo se například o vytvoření výukových modelů o filozofii sekularismu a republikánských hodnotách, dále o náboženských záležitostech v tamním veřejném prostoru a sekulární etice.³⁹ Rovněž doporučila podporovat pokrytí celého tamního území dostatečným množstvím veřejných škol, kde jsou studentům tyto principy vštěpovány a kde stát uplatňuje svůj dohled. V této souvislosti zpráva kritizovala nedostatečnou výuku historie francouzské kolonizace nebo skutečnost, že je na veřejných školách upozadována výuka arabštiny jako nestátního cizího jazyka. Zavedením předmětu do volitelného kurikula veřejného školství by mohl stát podporovat inkluzi muslimské náboženské menšiny. Ta mnohdy volí spíše soukromá školská zařízení, což komise považovala za nežádoucí. Rovněž se vymezila proti ghettoizaci měst, která může snahy o pevný (obnovený) sekularismus a integraci nové generace podkopávat. Za klíčovou označila podporu kulturních a sportovních aktivit, na jejichž podkladě dochází k multikulturnímu střetávání minorit s většinovou společností. Žádná z uvedených mírnějších a *de facto* kompromisních opatření vůči muslimské komunitě (v reakci na zprávu⁴⁰) ve své době akceptována nebyla. I přes masivní protesty po celé zemi v roce 2004 schválilo francouzské Národní shromáždění zákon zakazující všechny nápadné náboženské symboly v prostorách veřejných základních a středních škol,⁴¹ a to právě ve znění navrženém komisí.

Francouzské muslimky nebyly jedinou náboženskou skupinou, na kterou školský zákaz dopadl. Kromě šátků se opatření vztahuje i na židovské jarmulky. Zákon naopak nedopadá na drobnější, diskrétnější symboly, například náhrdelníky s křížem, Davidovu hvězdu nebo ruku Fatimy. Řada státních škol však v duchu neutrality školství k zákazu i těchto dalších (byť méně nápadných a v Evropě tradičních náboženských symbolů) přesto přistoupila ve školních řádech. Za povšimnutí nicméně stojí, že podle oficiálních dokumentů v následujících letech 2004-2005 z 639 nahlášených a zaznamenaných

„zakázaných“ symbolů na školách pouhá 2 % (konkrétně 13) nebyla islámských,⁴² což svým způsobem vypovídá o okruhu případů, na které obecně formulovaný zákon dodnes dopadá.⁴³

Dalším významným krokem směřujícím k omezení závojų ve školství byl legislativní záměr⁴⁴ předsedkyně Národní fronty (*Front national*) Marine Le Pen z listopadu roku 2019. Ta přišla s návrhem zákona o nošení ostentativních náboženských symbolů na školních výletech a aktivitách organizovaných školou. Myšlenkou tohoto návrhu bylo omezení hidžábu matek při vyzvedávání studentů a studentek, případně jejich doprovázení na školních akcích. Školský zákon tak měl být doplněn o další odstavec, který by stanovil, že *„během školních výletů, aktivit a akcí pořádaných školou nebo v souvislosti s národním vzděláváním je zakázáno nošení symbolů nebo oděvů, jimiž rodiče žáků a studenti zdánlivě projevují náboženskou příslušnost.“* Uvozující prohlášení k návrhu zákona odkazovalo na kauzu Creil, která odstartovala ve veřejném i politickém šátkovou otázku ve vzdělávacím systému. Podle poslanců studentky i matky doprovázející své děti aktuálně hojně využívají „mezer v zákoně“. Studentky například zpravidla nejsou omezovány v nošení závojų při udílení školních cen, při sportovních soutěžích apod. Jejich rodiče zase nosí závoje na školních výletech, kde doprovázejí děti jako dozor. Podle navrhovatelů představuje takové čerpání svobody vyznání ve skutečnosti propagaci politického islámu. Školní výlety a mimoškolní aktivity tak návrh výslovně vtahoval pod střechu školy, kde je osvojování si republikánských hodnot zásadní.

Ačkoliv tento legislativní návrh Národní fronty ztroskotal, jeho doslovný obsah se jen o něco málo později stal předmětem dílčího senátního pozměňovacího návrhu, který se týkal rozsáhlé novelizace⁴⁵ směřující k posílení dodržování zásad republiky.⁴⁶ Z rozpravy v senátu bylo patrné vnímání rozšíření na rodiče jako logické vyústění neutrality veřejného vzdělávání ve Francii. To by mělo být poskytováno především neutrálními autoritami, kterými se může stát i rodič při doprovodu na školní akci⁴⁷ a jako takový by měl podléhat republikánským principům sekularismu.⁴⁸

Za povšimnutí stojí, že člen výboru pro zahraniční věci Jean-Luc Mélenchon⁴⁹ v Národním shromáždění pronesl, že se nový legislativní náhled na společné soužití ponese v duchu absolutního odporu muslimů proti němu. Uvedl, že je protimuslimské ladění úpravy zcela zřejmé a přímo označil legislativní počín za navazující pokračování staleté nevraživosti vůči nejprve Židům, následně proti protestantům a nyní (v duchu sekularismu) proti muslimům.⁵⁰ Že sekularismus ve své podstatě vnucuje konfesní neutralitu toliko státu a republice, nikoliv jednotlivcům utvářejícím společnost, zase zdůrazňoval Jean-Paul Lecoq. Právo zákonodárce rozhodnout o tom, jak může být doprovázející matka dítěte na školním výletu oděna, je tak podle něj smyšlené. V duchu těchto připomínek se nakonec zákon o posílení dodržování zásad republiky⁵¹ na doprovázející rodiče nevztahuje.

Zákon byl nakonec v červenci roku 2021 úspěšně přijat, a přestože nezakotvuje zákaz zahalování doprovázejících osob, jistým způsobem se dotýká i školství. Podle zákona nyní primát povinné výuky spočívá v kontaktní výuce na veřejných nebo soukromých zařízeních nebo školách. Zákon proto zpřísňuje dohled nad individuálním vzděláváním dětí v rodinách tak, aby se studentům i přes eventuální vzdělávání v domácím prostředí dostalo republikánských hodnot. Rodinám se mj. vydává administrativní povolení k výuce doma, děti budou podléhat rigoróznějšímu povinnému dohledu nad domácí výukou ze strany úřadů, než jak tomu bylo doposud. Na tento návrh lze kriticky pohlížet jako na prosazení principů striktního sekularismu na úkor soukromého života. Dále zakotvuje dny republikánské výchovy, školení o principu sekularismu pro vyučující a užší spolupráce s rodinami ohledně otázek náboženské plurality a sekularismu.

2. Vymýcení hidžábů jako úspěšný nástroj státobčanského principu?

Francie v souvislosti s šátkovou otázkou republikánský princip sekularismu jakoby „znovuobjevila“, proces tohoto znovunastolení sekularismu ve školství byl završen působením komise Stasi, zejména její zprávy, která jako jeden z prostředků dosažení společného soužití ve společnosti navrhla zahalování ve školství omezit.⁵² Jmenování uvedené komise však předcházely prvotní šátkové aféry, které ilustrují pnutí mezi většinovou komunitou a významnou muslimskou menšinou ve Francii.

Výše diskutovaný případ vyloučení studentek ze střední školy v Creil byl první významnou kauzou veřejného vzdělávání. Ze soudobého tisku je patrné, že případ otevřel potřebu po reálném vymáhání již platných a účinných sekulárních zákonů, což razantně vzvedlo vlnu zájmu o soukromé školy pro praktikující muslimské studenty.⁵³ Samotné město Creil se navíc v dané době potýkalo se sociálními problémy. Tamní veřejné školy navštěvovalo velké množství studentek a studentů, kteří pocházeli ze sociálně znevýhodněných (převážně imigrantských) rodin.⁵⁴ Tato šátková kauza se tak stala nejen ztělesněním pnutí mezi tolerancí k mnohosti a principem společného soužití, odkazujícím k jednotě, ale i symbolem neustále se rozevírajících sociálních nůžek mezi potomky cizinců a většinovou francouzskou komunitou.

Jak upozorňují někteří autoři, kteří publikovali v soudobém akademickém diskurzu, hranice sekularity školství v tehdejší době ještě nebyla spolehlivě vymezena.⁵⁵ Pro Francii představuje veřejné vzdělávání tradičně jeden z důležitých mechanismů utváření národní identity⁵⁶ a sounáležitosti s republikou. V prvopočátku se proces postupné neutrality školství soustředil jen na vymezení hranic katolické církve než projevům náboženského vyznání obecně.⁵⁷ Sekulární vzdělání, jaké známe dnes, se začalo formovat na konci 19. století, jako celospolečenské téma však nabylo významu především v roce 1984, a to právě v souvislosti s šátkovou otázkou. Vytlačování náboženství ze školství zde ale (na rozdíl od Itálie nebo Spojených států), nebylo projevem vydobyté náboženské svobody (USA) a náboženského pluralismu (Itálie). Z historického hlediska představovalo sekulární školství spíše způsob, jakým stát usiloval o přesun těžiště vzdělávání společnosti z katolické církve, která otevřeně potlačovala principy, na kterých byla francouzská republika založena, na stát.⁵⁸

Řada školských zařízení měla v době creilské kauzy ve svém areálu kaple a katolická církev tak ve veřejném školství svým způsobem působila s vědomím státu.⁵⁹ V silách jednoho ředitele školy, který společenskou debatu svým počínáním otevřel, bylo nanejvýše urovnání vztahů na vlastní škole, nikoliv vyřešení komplikované celospolečenské otázky, zda mají závoje ve školství své místo a zda se slučují s hodnotami republiky.

Ačkoliv v obecné rovině pnutí mezi většinovou a muslimskou komunitou není zodpovědností nezletilých studentů, ale především jejich rodičů (a ačkoliv problémy ve školním prostředí zpravidla nezpůsobovaly studentky, ale chlapci)⁶⁰, Francie se právně vymezila proti zahalování umírněnými typy závoje (hidžáby) v případě nezletilých studentek. Činila tak v deklarované snaze zajistit dodržování a šíření republikánských hodnot sekularismu, jakož i principu rovnosti mužů a žen. Jak by ale měl zákaz zahalování studentek přispět k podpoře rovnosti genderu, což proklamovala komise Stasi, není příliš jasné (lze samozřejmě argumentovat tím, že se jednalo pouze o jedno z mnoha doporučených opatření, z nichž si Národní shromáždění později zvolilo to nejrazantnější). Samotný krok přijetí zákonné úpravy lze ale v tomto aspektu kritizovat hned z několika důvodů.

Za prvé, z pragmatických argumentů lze uvést, že znemožnění studia na veřejné škole vyhání

studentky pocházející ze skutečně konzervativního zázemí do soukromých (náboženských) škol, kde již stát nemůže uplatnit dohled nad výchovou a integrací, případně dívky motivuje opustit školství, neusilovat o vyšší stupně veřejného vzdělávání (či přímo uzavřít sňatek).⁶¹ Za druhé, představa muslimského závoje jako symbolu nerovnosti mužů se ženami představuje dvojaký stereotyp. Na jednu stranu si muslimské ženy zaslouží ochranu státu před nerovností, kterou závoj symbolizuje a představuje,⁶² na druhou stranu je stát vnímá jako silné, „provokativní“ aktérky veřejného prostoru díky svému závoji, kterým se ženy vzpírají republikánským hodnotám.

Jak vyplývá ze slyšení⁶³, která provedla komise Stasi v rámci přípravy své závěrečné zprávy o stavu sekularismu ve francouzské společnosti, v počátku nepanovala shoda na otázce, které symboly můžeme považovat za provokativní nebo „okázalé“, o to méně můžeme označovat zahalované ženy za provokatérky. Rémy Schwartz, představitel Státní rady, který se v minulosti podílel na stanovisku, jež shledalo muslimské šátky souladnými s principy sekularismu, byl během slyšení dotazován, kde se nachází hranice mezi ostentativním a neokázalým náboženským symbolem. Ve své odpovědi nejdříve poznamenal, že Státní rada v první řadě spatřovala principy sekularismu v závazku státu (a jím zřízaných institucí) vytvořit ve škole neutrální prostředí. Nesměřovala jej tedy proti studentům, těm naopak umožnila pluralitně projevovat své názory, pakliže tak učiní nenásilným způsobem. Odkázal na to, že judikatura postupně stanovila těmto náboženským projevům studentů určité mantinely, a zatímco nebylo možné vyloučit dívky pro pokrývky hlavy, pravidelné absence ve výuce z náboženských důvodů nebyly studentům tolerovány.

Za třetí, deklarovaný cíl genderové rovnosti s sebou z povahy věci nese požadavek zavést restriktivní opatření vůči muslimským symbolům genderově vyváženým způsobem. Avšak zatímco proti šátkům zakročeno bylo, proti plnovousům, jejichž nositeli jsou muži a chlapci z konzervativního praktikujícího prostředí, zakročeno nebylo. V této souvislosti lze připomenout případ Leyly Şahin⁶⁴, v němž přistoupilo Turecko, jako většinově muslimská země, k omezujícím opatřením způsobem, který reflektoval rovněž symboly sounáležitosti k islámu u mužských studentů. Univerzitní orgány zde vedle ženského zahalování neopomenuly omezit i plnovousy. Takový přístup by byl býval možný i ve Francii – a jak bude uvedeno níže, komise Stasi ho i zvažovala.

Odpůrci zahalování se v souvislosti s restrikcemi závoje ve francouzském školství nejprve nadchli pro feministickou myšlenku genderové koexistence v rámci vzdělávání (*mixité*⁶⁵). Komise Stasi ve svém výstupu považovala na základě slyšení závoj za kontradiktorní s touto myšlenkou.⁶⁶ Například Hanif Chérifi, zástupce ministra pro národní vzdělávání, označil během slyšení muslimské závoje za prostředek moralizace společnosti, v níž jsou obě pohlaví ve vzdělávacím systému vzájemně promíchána. Poradce ministra vnitra pro náboženské záležitosti, Vianney Sevaistre, upozorňoval na určitou formu radikalizace ženské části muslimské společnosti prostřednictvím šátku, když poukazoval na odmítavý postoj některých dívek ke společné výuce. Ředitelka střední školy Marie-Ange Henry naznačila, že závoje ve veřejném školství provází radikalizace studentstva. Zatímco na počátku své pedagogické kariéry mohla se studenty volně diskutovat, náboženskou příslušnost svých studentů nevnímala (a ta byla rozmanitá), v soudobé praxi se setkávala s obtížemi a dívky byly dle jejích zkušeností dotlačovány k zahalování okolím.

Pokud však Francie princip genderové koexistence v rámci vzdělávání chtěla dovést do důsledku, mohla jej vztáhnout i na studenty (nejen studentky). Ostatně psychoanalytička Elizabeth Roudinesco byla nakonec skutečně komisí Stasi konfrontována i s otázkou, zda není na místě v duchu genderové

koexistence v rámci vzdělávání (podobně jako učinilo Turecko v univerzitním prostředí) zakročit proti mužským atributům islámu ve školním prostředí, neboť se tento zvyk mezi muslimskými chlapci postupně rozšiřoval. Roudinesco tento záměr odmítla jako absurdní. Později svou odpověď precizovala. Spojila muslimský závoj se snahou o potlačení ženské sexuality a uvedla, že na rozdíl od nich plnovousy (pokud jsou nošeny z náboženských důvodů), ani jiné mužské atributy tyto násilné konotace nemají. Dle jejího stanoviska tak závoj zakrývá sexuální rozměr a popírá rovnost mezi muži a ženami, na které je založena francouzská společnost. Lze proto uzavřít, že Francii vlastní hodnota antidiskriminace se v závěru do zákona omezujícího ostentativní náboženské symboly nijak nepromítla a princip genderové koexistence tak byl v rámci vzdělávání uplatněn pouze jednosměrně.

Rovněž v případě projednávání zákona o posílení dodržování zásad republiky,⁶⁷ který byl v duchu boje proti separatismu a za republikánské principy v červenci 2021 přes značné kontroverze nakonec přijat, dominovala v diskuzi na místo redefinice principu rovnosti problematika zahalování doprovázejících matek na školních akcích. Zákaz zahalování rodičů sice legislativním procesem neprošel, návrh se nicméně podstatným způsobem dotkl „domácího vzdělávání“ a studentům ve školách budou na jeho základě důsledně předkládány hodnoty republikánství a sekularismu jako tamního základního občanského principu. Z parlamentní rozpravy v závěrečném čtení plyne, že výzvou tohoto zákona je reagovat na riziko, které představuje odchod ze společnosti, islamismus a veškerý separatismus, přičemž školy jsou místa, kde musí separatistické tendence ustoupit republikánským hodnotám.⁶⁸

Nepochybně je působení na děti a mládež v kritickém období jejich vývoje žádoucí, a pokud političtí aktéři usilují o jednotnou společnost s integrovanými menšinami, je pro stát prostor školství zcela klíčovým. Regulace závoje ve školství je proto výsostně politickou otázkou, zásadní z hlediska problematiky narůstajícího multikulturalismu společnosti. Dalo by se říci, že to, co kritikům na předchozí úpravě scházelo, nyní svým „republikánským balíčkem“ zákonodárce dohnal. Právě tyto *soft* nepřímé nástroje (na místo pouhého přijetí „tvrdé“ regulace zahalování) v minulosti požadovala ve své zprávě komise Stasi. Aktuální legislativní opatření v podobě zákona o posílení dodržování zásad republiky lze považovat za nekonfliktní. Domnívám se, že je z dlouhodobého hlediska přirozenějším řešením – děti budou k republikánským hodnotám a společenské sounáležitosti implicitně vedeny během povinné výuky, což nepochybně výrazným způsobem přispěje k pozvolné integraci a nenásilné asimilaci.

Závěr

Přístup Francie k zahalování ve školství byl od počátku restrikcí závoje v mnohém nekonzistentní a těžko udržitelný: nelogičnosti nasvědčuje omezení symbolů v případě dívek, za současného neomezení chlapců; nevole i vůči zahalování žákyň mimo půdu školy apod. Dosavadní představy francouzské vlády, že se principy republikanismu úspěšně prosadí skrze omezení muslimských náboženských symbolů pouze na ženské polovině žáků a studentů, byly z mého pohledu naivní a z dlouhodobého hlediska neefektivní. Zejména s ohledem na to, že měly primárně směřovat k boji proti jakémusi uzavírání menšin do sebe. Jakkoliv je totiž prostor státního, tj. nikoliv církevního školství (financovaného z veřejných peněz) zcela klíčovým místem pro prosazování politického a právně-filozofického zakotvení státu, uplatňování světských principů skrze zákazy zahalování stavělo žáky (a především jejich rodiče) před otázku, zda zvolit maximální míru svobody projevu

v soukromém typu vzdělávací instituce (tj. mimo dosah státního dohledu), nebo přístup ke státnímu systému vzdělávání s omezenou svobodou manifestace víry.

Přestože komise Stasi, jakož i Státní rada prosazovaly v boji proti radikalizaci společnosti, o který šlo v počátku šátkové otázky ve školství především, rovněž možnost užití *soft* nástrojů, až donedávna Francouzi přistupovali toliko k přímým zákazům zahalování. Jinak je tomu až v případě posledního zákona o prosazování republikánských principů, který dopadá rovněž na oblast školství. V tomto případě již zákonodárce nesáhl po restrikcích závoje v tomto sektoru, které mohl rozšířit na diskutované doprovázející osoby při mimoškolních aktivitách, případně na samotné studentky na mimoškolních akcích (při reprezentaci školy apod.). Zákonodárce však na místo toho zvolil právě mírnější způsoby k dosažení integrace – působení na děti a jejich rodiče skrze širší pojetí výuky, která bude akcentovat republikánské zásady a tím i občanskou soudržnost. Je otázkou, do jaké míry se nyní, na základě vzájemného působení a spolupráce, změní i pohled nejvýznamnější francouzské minority na tamní většinovou společnost. Právě tyto mírnější nástroje mohou být v budoucnu úspěšnější, než zmiňované restrikce.

Seznam poznámek pod čarou

- 1 K přístupu Francouzů a Angličanů ke kolonizovaným státům severní Afriky blíže In: BEHIERY, Valerie. A Short History of the (Muslim) Veil. *Implicit Religion*. 2014, roč. 16, č. 4. DOI: 10.1558/imre.v16i4.387
- 2 Z fr. l'affaire des foulards islamiques.
- 3 Conseil d'Etat, na pomezí nejvyššího správního soudu a legislativní rady vlády.
- 4 Conseil d'Etat, Section de l'intérieur, 27 novembre 1989, n° 346893, Avis „Port du foulard islamique“ [online]. Conseil d'Etat, Section de l'intérieur, 1989 [cit. 13.11.2020]. Dostupné z: https://mafr.fr/IMG/pdf/CE_27_11_1989.pdf
- 5 Rozhodnutí ESLP ze dne 4.12.2008 *Dogru proti Francii*, stížnost č. 27058/05. In: HUDOC [právní informační systém]. Evropský soud pro lidská práva [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc>
- 6 ABBASI, Kamila. Muslimské zahalování v Evropě: otázka feminismu a ženské emancipace? In: VEČEŘA, Miloš et al., eds. *Sborník Weyrový dny*. 2020. Brno: Masarykova univerzita, s. 39.
- 7 Například AHMED, Dawood. *Religion–State Relations* [online]. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), 2017. Dostupné z: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/religion-state-relations-primer.pdf>
- 8 MIRCOV, Velizar a Ivica MLADENOVIC. Types of relationships between the state, religion and religious organizations in Europe – an attempt to develop a new classification. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*. 2016, roč. 64, č. 3. DOI: 10.5937/AnaliPFB1603241M
- 9 Pojem „laický“ stát, případně „laicita“ je dle autorů v češtině zavádějící s ohledem na označení laika, ve smyslu nevysvěceného představitele církve. Neprátelský sekularismus proto považují za přílehavější označení. TRETERA, Jiří Rajmund a Záboj HORÁK. *Konfesi právo*. Praha: Leges, 2015.
- 10 Blíže zejm. ROSENFELD, Michel. Constitutionalism and secularism: a Western account. In: MANCINI, Susanna, ed. *Constitutions and Religion*. 2019. Edward Elgar Publishing, s. 4.
- 11 Sestry Fatima a Leila a jejich spolužačka Samira navštěvovaly nižší stupeň středoškolského vzdělávání. Kontroverze však nastaly již v předcházejícím roce, kdy šátky sice nosily, běžnou praxí školy ale bylo přesvědčování ze strany ředitele a pedagogů, aby dívky při různých příležitostech šátek odkládaly. Jakkoliv se tomu studentky v minulosti (nahodile) podřizovaly, na počátku nového roku již explicitně odmítly v tomto pokračovat, což si vedení školy interpretovalo jako akt odporu k principům sekularismu. Pozadí kauzy osvětluje JONES, Nicky. Beneath The Veil: Muslim Girls and Islamic Headscarves in Secular France. *Macquarie Law Journal*. 2009, roč. 9.
- 12 Statu quo à Creil. *Le Monde.fr* [online]. 1989 [cit. 12.11.2020]. Dostupné z: https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/11/29/statu-quo-a-creil_4161304_1819218.html

- 13 GUYOT, Jean-François. Creil: le “défi permanent”. *Le Figaro*. 1989.
- 14 JONES, Nicky. *Beneath The Veil: Muslim Girls and Islamic Headscarves in Secular France*.
- 15 Conseil d’Etat, Section de l’intérieur, 27 novembre 1989, n° 346893, Avis „Port du foulard islamique“ [online]. Conseil d’Etat, Section de l’intérieur, 1989 [cit. 13.11.2020]. Dostupné z: https://mafr.fr/IMG/pdf/CE_27_11_1989.pdf
- 16 Tato povinnost vyvěrá z preambule Ústavy ze 27. října 1946, *Constitution du 27 octobre 1946*, dostupné z: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique>
- 17 Tento účel konstatuje čl. 2 Ústavy ze dne 4. října 1958, *Constitution du 4 octobre 1958*, dostupné z: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/le-contenu-de-la-constitution-du-4-octobre-1958>
- 18 Respektování náboženského přesvědčení vyvěrá z Deklarace práv člověka a občana (čl. 10).
- 19 Tento dovětek byl v praxi následovníků Chéniera přístup interpretován jako prostor pro individuální uvážení ze strany vedení škol, ze soudobého tisku viz IBRAHIM, Youssef M. a Special To the New York TIMES. ARAB GIRLS’ VEILS AT ISSUE IN FRANCE (Published 1989). *The New York Times* [online]. 1989 [cit. 12.11.2020]. Dostupné z: <https://www.nytimes.com/1989/11/12/world/arab-girls-veils-at-issue-in-france.html>
- 20 Tento záměr je dle ESLP konformní s Úmluvou. Viz Rozhodnutí ESLP ze dne 15.2.2001 Dahlab proti Švýcarsku, stížnost č. 42393/98.
- 21 Určitým dovětkem kauzy v Creil je i to, že byl ředitel školy Ernest Chénier, v roce 1993 zvolen členem parlamentu.
- 22 Éducation nationale; v roce 1995 rozšířeno na l’Éducation nationale, de l’Enseignement supérieur, de la Recherche et de l’Insertion professionnelle.
- 23 *Circulaire n° 1649 du 20 septembre 1994. (Education nationale)* [online] [cit. 13.11.2020]. Dostupné z: <http://www.assemblee-nationale.fr/12/dossiers/documents-laicite/document-3.pdf>
- 24 Jones, Pamela Nicolette Louise (2004). *Secularising the veil : a study of legal and cultural issues arising from the wearing of the Islamic headscarf in the Affaire Du Foulard in France*. PhD Thesis, School of Languages and Comparative Cultural Studies, The University of Queensland.
- 25 ABBASI, Kamila. Muslimské zahalování ve zdravotnictví. In: KYSELOVSKÁ, Tereza et al., eds. *COFOLA 2017 (Sborník z konference)* [online]. 2017. Brno: Masarykova univerzita, 2017, s. 1072. Dostupné z: <https://www.law.muni.cz/sborniky/cofola/2017/cofola2017.pdf>
- 26 Komise nese název po jejím předsedovi Bernardu Stasim, ombudsmanovi (*médiateur de la République*), který stál posléze v čele této komise.
- 27 *Rapport sur la question du port des signes religieux à l’école* [online] [cit. 13.11.2020]. Dostupné z: <http://www.assemblee-nationale.fr/12/pdf/rapports/r1275-t2.pdf>

28 Conseil d'Etat, Section de l'intérieur, 27 novembre 1989, n° 346893, Avis „Port du foulard islamique“ [online]. Conseil d'Etat, Section de l'intérieur, 1989 [cit. 13.11.2020]. Dostupné z: https://mafr.fr/IMG/pdf/CE_27_11_1989.pdf

29 Tamtéž

30 Dopis prezidenta Jacquese Chiraca adresovaný předsedovi komise Bernardu Stasi na str. 2 a 3. In: STASI COMMISSION. *Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République – rapport au Président de la République* [online]. 2003. Dostupné z: <https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/034000725.pdf>

31 Dále též jako zpráva komise Stasi.

32 STASI COMMISSION. *Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République – rapport au Président de la République*. str. 23

33 Rovněž poukázala na odmítání transfuzí v nemocnicích a nesouhlas s ošetřením nezletilých lékaři-muži.

34 STASI COMMISSION. *Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République – rapport au Président de la République*. str. 36 a násled.

35 Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat.

36 Název této části je poněkud agitačně zvolen jako *Affirmer une laïcité ferme qui rassemble*.

37 STASI COMMISSION. *Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République – rapport au Président de la République*.

38 Tomuto dílčímu závěru právy předcházela celá řada slyšení představitelů minorit i osob angažujících se v různých sférách veřejné služby ze strany komise Stasi. Dostupné z: *II. Auditions*.

39 STASI COMMISSION. *Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République – rapport au Président de la République*. s.50.

40 Viz SCOTT, Joan Wallach. *The politics of the veil*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 2007.

41 Zákon č. 2004-228 ze dne 15. března 2004, kterým se při uplatňování zásady sekularismu upravuje nošení symbolů nebo oděvů vykazujících náboženskou příslušnost na veřejných základních, vysokých a středních školách.

42 Viz *Ministere de l'education nationale de l'enseignement superieur et de la recherche* (2005). *Rapport sur l'application de la loi du 15 mars 2004 sur le port des signes religieux ostensibles dans les etablissements d'enseignement publics*. La Documentation Francaise, Paris.

43 Zákonné opatření z roku 2004 se dostalo pod lupu ESLP na podkladě stížnosti žáčky střední školy (nižšího gymnázia), která ve věku 11 let, tedy v okamžiku nástupu puberty, začala nosit šátek. Podle rozsudku ESLP ze dne 4.12.2008 Dogru proti Francii, stížnost č. 27058/05, přitom zásah školního zařízení (státu) v oblasti veřejného školství neshledal nepřiměřeným. institucí ve

„vyjednávací pozici“ se studenty – jejich vyloučení by mělo předcházet správní řízení. Namítané porušení proto neshledal nepřiměřeným, neboť zde disciplinární řízení proběhlo, a v jeho průběhu byla studentkám nabízena možnost absolvovat tělesnou výchovu korespondenčním způsobem. Při posuzování případu se ESLP podrobně zabýval francouzským státním modelem, podle nějž shledal francouzskou společnost za striktně sekulární

44 Proposition de loi n° 2379 visant à interdire le port de signes ou de tenues manifestant de manière ostensible une appartenance religieuse dans les sorties scolaires et les activités organisées dans le cadre scolaire. In: *Assemblée nationale* [online] [cit. 05.11.2020]. Dostupné z: http://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/textes/l15b2379_proposition-loi

45 Zákon je v současnosti úspěšně přijat *Projet de loi n° 656 confortant le respect des principes de la République* [online] [cit. 26.07.2021]. Dostupné z: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/textes/l15t0656_texte-adopte-provisoire.pdf

46 Původní vládní návrh počítal s doslovným názvem novelizačního balíčku jako „posílení dodržování zásad republiky a potlačení separatismu“. *Projet de loi n° 641*, adopté par l'Assemblée nationale, en nouvelle lecture, confortant le respect des principes de la République et de lutte contre le séparatisme. In: *Assemblée nationale* [online] [cit. 27.07.2021]. Dostupné z: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/textes/l15t0641_texte-adopte-seance

47 Například místopředsedkyně senátu Nathalie Delattre považovala na akcích pod záštitou školy souběžné fungování sekulárních autorit–učitelů a autority rodičů za velmi problematické. Séance du 30 mars 2021 (compte rendu intégral des débats). In: *senat.fr* [online]. 30. 3. 2021 [cit. 27.07.2021]. Dostupné z: <https://www.senat.fr/seances/s202103/s20210330/s20210330010.html>

48 Konkrétně tento pozměňovací návrh č. 150 se nicméně v parlamentní rozpravě neujal. Ibid.

49 Představitel a zakládající člen levokřídle populistické *La France Insoumise*.

50 Compte-rendu de la séance du vendredi 23 juillet 2021. In: *Assemblée nationale* [online]. 7. 2021 [cit. 26.07.2021]. Dostupné z: <https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/comptes-rendus/seance/session-extraordinaire-de-2020-2021/seance-du-vendredi-23-juillet-2021>

51 Již citovaný *Projet de loi n° 656 confortant le respect des principes de la République*.

52 STASI COMMISSION. *Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République – rapport au Président de la République*.

53 L'organisation de la communauté musulmane Divisions et surenchères. *Le Monde.fr* [online]. 1989 [cit. 12.11.2020]. Dostupné z: https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/10/24/l-organisation-de-la-communaute-musulmane-divisions-et-surencheres_4126811_1819218.html

54 Trois foulards contre la „sérénité laïque“. *Le Monde.fr* [online]. 1989 [cit. 12.11.2020]. Dostupné z: https://www.lemonde.fr/archives/article/1989/10/07/trois-foulards-contre-la-serenite-laique_4130105_1819218.html

55 Viz americká akademička SCOTT, Joan W. Symptomatic Politics: The Banning of Islamic

Head Scarves in French Public Schools. *French Politics, Culture & Society*. 2005, roč. 23, č. 3.
DOI: 10.3167/153763705780793531 s. 114.

56 BERISS, David. *Scarves, Schools, and Segregation: The Foulard Affair*. s. 3.

57 PROST, A. *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967* [online]. A. Colin, 1970. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=OWtLAQAACAAJ>

58 Ibid. s. 195.

59 BERISS, David. *Scarves, Schools, and Segregation: The Foulard Affair*. s. 8.

60 Ibid.

61 HOWARD, Erica. Banning Islamic veils: Is gender equality a valid argument? *International Journal of Discrimination and the Law*. 2012, roč. 12, č. 3. DOI: 10.1177/1358229112464450

62 EVANS, Malcolm D. *Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*. .

63 Již citovaná Zpráva komise Stasi.

64 Rozsudek ESLP (Velký senát) ze dne 10.11.2005 *Leyla Sahin proti Turecku*, stížnost č. 44774/98.

65 Blíže k historii principu ve školství viz SCOTT, Joan W. *Symptomatic Politics*.

66 Již citovaná zpráva komise Stasi.

67 Již citovaný *Projet de loi n° 656 confortant le respect des principes de la République*.

68 Uvedla Nathalie Elimas, státní tajemnice odpovědná za prioritní vzdělávání. *Compte-rendu de la séance du vendredi 23 juillet 2021*.